

ЛІНГВОДИДАКТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ТВОРІВ МИХАЙЛА СТЕЛЬМАХА

Анотація. Автор статті розглядає мову творів М. Стельмаха крізь призму лінгводидактичних можливостей. На прикладі лексичних і синтаксичних одиниць показано спроможність їх ілюструвати різні мовні явища й сприяти формуванню ключових і предметної компетентностей.

Ключові слова: предметна і ключові компетентності, ставлення до мови, мова творів письменника, творча уява, мовне чуття, мовний смак, збагачення активного словника.

Поставлення проблеми в загальному вигляді. Позитивним аспектом процесу модернізації шкільної освіти є намір розглядати шкільні предмети як засіб розвитку дитини, а зміст кожного предмета зробити функційним, максимально корисним. Удосконалений варіант програми «Українська мова (5-9 кл.)» орієнтує вчителя на реалізацію суспільно, життєво й особистісно важливих завдань, а саме: «виховувати ціннісне ставлення до української мови»; «формувати вміння розрізняти, аналізувати, класифікувати мовні факти, оцінювати їх із погляду нормативності, відповідності ситуації та сфері спілкування»; «формувати уявлення про мовленнєві жанри як спосіб надання здобутим знанням і набутиим умінням функційності, дієвості»; «збагачувати активний словник»; «формувати навички текстотворення»; «навчати засобами мови пізнавати світ і взаємодіяти в ньому, ідентифікувати себе, зберігати й передавати наступним поколінням набуток культури, виражати емоції й почуття, розв'язувати різноманітні життєві проблеми та ін.»; «формувати усвідомлення краси й естетики української мови»; «формувати мовний смак і мовне чуття». З огляду на мої читацькі й мовні смаки, твори

М. Стельмаха є саме тим джерелом і засобом, за допомогою якого вчитель зможе реалізувати поставлені завдання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Лінгвістична наука демонструє широкий діапазон досліджень мови українських письменників. Особливості різних аспектів мовотворчості майстрів слова виявляємо у працях С. Єрмоленко, М. Жовтобрюха, І.Ковалика, Т. Космеди, М. Лесюк, Л. Мацько, О. Ожигової, І. Ощипко, Л. Полюги, М. Полюги, В. Русанівського, О. Сербенської, І. Ціхоцького та ін. учених.

Наукові розвідки з проблеми мови творів М. Стельмаха багатоманітні, різнопланові, цікаві й корисні навіть пересічному читачеві. Увагу дослідників привертає лексична синоніміка (Бевзенко А.), фразеологія (Авксентьев Л.), епітети (Сидяченко М.), особливості лексики (Миронюк М.), засоби стилізації розмовності, діалектизми (Ткаченко Т.) тощо. Окремої уваги заслуговують лексикографічні джерела – словники мови творів Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка, Лесі Українки, Панаса Мирного та ін.

Прикро, що весь цей дослідницький набуток не доходить до масового споживача. Із праць учених, що вивчають освітній, методичний досвід Японії відомо, що японці заради розвитку інтелекту реформували мову й галузь мовленнєвої діяльності. Одним із кроків такого реформування є введення особливого шкільного предмета – вивчення мови окремих людей.

Мета статті – привернути увагу до мови творів письменника як універсального засобу навчання української мови учнів загальноосвітніх шкіл, показати можливості мови творів М. Стельмаха у реалізації завдань сучасної шкільної мовної освіти.

Виклад основного матеріалу. Курс на компетентнісний підхід у навчанні, заявлений у концепції «Нова українська школа», означає радикальні зміни у змісті, технологіях, методиці й результатах навчально-виховного процесу. Зміщення знаннєвого показника з провідної позиції на користь особистісного розвитку дитини спонукає розглядати кожен шкільний предмет як засіб розвитку учня. Формуючи ключові (життєво важливі) й

предметні компетентності, сучасний учитель і учень як суб'єкти навчально-виховного процесу мають бути рівною мірою мотивовані на ці результати й відповідальні за них. Конкретизують ці результати різними виявами – знаннями, уміннями, ставленням, ціннісним сприйняттям, що в підсумку мають сформувані в дитини ефективну суспільну поведінку. Називають різні ознаки такої поведінки: активність, ініціативність, відповідальність, здатність до творчості, комунікабельність тощо.

За висновками психологів, шкільний етап розвитку людини як особистості й суб'єкта діяльності передбачає наявність таких результатів:

- 1) розвиток інтелекту;
- 2) розвиток емоційної сфери;
- 3) розвиток стійкості до стресу;
- 4) розвиток упевненості й самоприйняття;
- 5) розвиток позитивного ставлення до світу й прийняття інших;
- 6) розвиток самостійності, автономності;
- 7) розвиток мотивації, самоактуалізації, самовдосконалення [2, с. 52].

Якщо говорити про предметну компетентність, то першою ознакою її має бути сформоване ціннісне ставлення до мови як до великого блага, завдяки якому ми відчуваємо себе людьми; як до державо- й націєтворчого чинника; як до знаряддя безпеки країни й нації; як до маркера, за яким розпізнають, що ми – українці; як до засобу пізнання світу й порозуміння з ним; як до засобу подання себе світові; як до засобу вираження своїх емоцій, почуттів і волі тощо.

Найперше про що варто сказати, аналізуючи мову творів М.Стельмаха, – кожен твір – це модернізований шкільний посібник. Так, вивчаючи лексику й фразеологію, саме тут виявляємо ті самоцінні, оригінальні й у великій кількості приклади, що не просто ілюструють мовне явище чи категорію, але водночас розширюють світ довкола учня, розвивають уяву, збагачують активний словник, увиразнюють функції мови (наприклад, номінативну, культурологічну, експресивну чи волюнтативну). Лексикологія – цікавий для

вивчення і цінний для розвитку дитини розділ мовознавства. Тому лексичні вправи необхідно практикувати на кожному уроці й у кожному класі. Як зазначав іще Конфуцій, коли ти не знаєш слів, нічим пізнавати людей. Варто б цей вислів продовжити, додавши: «... і нічим буде заявити світові про себе». З огляду на зазначене, повертаємо увагу до груп слів, що є повноцінним цікавим ілюстративним матеріалом у процесі вивчення лексики української мови, лексичного значення слова й водночас у процесі роботи над збагаченням активного словника учнів:

1) називання реалій українського природного простору, побуту: *вишняк, бджоляник, бодня, божник, грабки, дровітня, долівка, кіш, кожушок, комин, комора, кошик, лиштва, мантачка, оселя, пілочка, ринка, липівка, ожеред, покуття, полумисок, присілок, юшка, саблук, сіни, скриня, стріха, бортяниця, пасіка, прискринок, оплетінь, околот, ляда, підвечірок, щільник.*

2) називання осіб за різними характеристиками: *парубчак, хлопчак, хлопчєня, жовтодзьоб, дівчисько; злиденник, сіромаха; грамотій, розумник, неотеса, невіглас; лобуряка, одчайдух, заповзятєць, збитошник, телєпень, бурмило, вертій, лінюх, грєчкосій, телєпень, дрїмайло, харциз, коверзуха, пащекувата, щебетуха, носодєр, дурисвіт, грошолєб, крутій, безчесник, нудисвіт, мерзота, мерзопакосник, телєпень, сушиголова, шкїродравець, шарлатан, збитошник, злєстивець; невісточка, небїж, своячок; вдївець, відданиця; одиначка, красюк, рудань; дебєляк, носань; залицяльник; нарєчена, дружка, світїлка, короваїниці; вишивальник, крамник, пасічник, косар, мельник, риболов, візник, кобзар, лїсник; мельниківна, мельничєнко та ін.*

3) називання рослин: *айстри, євшан-зілля, жоржини, м'ята, нечуйвітер, буркун, конюшина, материнка, матїола, медуниця, рута, ромашка, папороть, пижма, татарське зілля, чорнобривці, перекотиполе, пирїй, півники, спориш, чебрець, кульбаба, чорнобиль, мальви, лілея, шалфей.*

Згруповані слова засвідчують також динаміку лексичних шарів мови, важливість їх для розуміння реалій, зображених у творі. Діти також мають

відчувати, що ми втрачаємо, коли чужа лексика витісняє свою: «дубльонка» – «кожушок», «туфлі» – «черевички», «сапожки» – «чобітки», «шмотки» – «ганчір'я», «хазяїн» – «господар», «хазяйка» – «господиня».

У творах Михайла Стельмаха трапляються оригінальні приклади тлумачення лексичного значення слів: 1. *Село такий вулик, що всього нагуде.* 2. *Душа – це корито, що наллєш у нього, то й хлюпотить.* 3. *Філософ – це людина, яка має дуже велику голову, багато в ній лою і різних думок, найбільше проти царів та капіталістів, і живе собі в бочці.* 4. *Життя – це трохи радості, трохи надій, трохи любові, а решта – скрипуче ярмо буденщини.* 5. *Яка страшна ця хвороба — байдужість! Вона вбиває апарат мислення, сердечний апарат, залишає тільки механічний.* 6. *Страх – це така тітка, від якої і в левів трусяться жишки.* 7. *Любов – це той солодкий дар, з якого люди роблять гіркість.*

Важливо, щоб учні, вивчаючи мову, відчували відтінки й розмаїття значень слів: *жито – житечко; бігом – бігцем; слово – слівце; хутір – хуторець; сукня – сукенка; мудрець – мудрій; пасіка – пасічисько; добрий – добрячий; чоботи – чоботята.*

Приклади вживання слів у переносному значенні не лише сприяють засвоєнню теорії, а передусім формуванню творчої уяви:

1. *Хатки були такі ошатні, наче збиралися кудись у гості.* 2. *Робота горіла в її проворних тонких руках.* 3. *Вечір ворушив на леваді чуби туманів.* 4. *Між вербами й вільхами схлипувала, зітхала вода.* 5. *За річкою червень виклепував коси.* 6. *Якийсь ранній косар розкошував світанок – чути було вологий шелест коси, а рани трав уточили в досвіт свої пахощі.* 7. *На сході ранок ухопився за золоту гичку проміння й витягнув із землі сонце.* 8. *Літо зашелестіло під її руками.* 9. *Майже біля кожної оселі серпень підняв над землею вибухи цвіту.* 10. *Вересень гортав свої останні сторінки.* 11. *У попелі хмарин зотліває сонце.* 12. *Вересневе сонце непомітно зайшло за потріскані негусті хмари і зразу ж розіслало аж за ліс недобілені полотна.* 13. *За столітніми дубами позіхнуло сонце.* 14. *Біля татарського броду за пару*

тижнів зацвіла під сніжником нова хата-білянка. 15. Сонце вже почало спускатись по гілках старої розпадистої яблуні. 16. Удосвіта з річки прийшов такий туман, хоч ножем ріж.

І. Дзюба у статті «Вимирання Слова», порушуючи багато актуальних проблем, пов'язаних із нашим ставленням до мови, усвідомленням її ролі, висловлює занепокоєння нівелюванням сакральності слова, зменшенням світопізнавальних можливостей і світопояснювальної спроможності Слова. «Людина вже не здатна адекватно поіменувати світ у його, хоч і зникаючому, але все ще наявному багатстві. А без найменування немає володіння [1]». Відірваність людини від природи не дає можливості повною мірою відчувати глибину і смак слова, відчувати, чому «лугова стежка м'яка», як «дня медом пахне», як природа «вереснем пахне», як «душа лісу стогне», як «пахне купальське зілля», які вони «пахощі борошна», як «половіє нива»; уявляти, як «синя бабка сушить прозорі крила», які це джмелі «наволохачені»; яка «хвиляста скатертина снігів», чому «Оцей степ, оцей вітряк, оці крила ... аж просяться в музику, у душу!»; зрозуміти, чому «тяжко на душі, коли крила вітряка мовчать» та ін.

Чутливий до мови, письменник своїм героям передає надмірну увагу до слова: *1. Така дівчина варта була і найкращих слів, і волів. 2. Бо є таке страшне слово – самозігрівання, і воно доти буде пожирати нашу працю, гноїти хліб, поки хлібоприймальні пункти стоять просто неба. 3. А мені хоч би слово сказав. 4. Ви, діду, навіть тепер не тримаєте на прив'язі слово. 5. Коли ув'яжеш слово, ув'яжеш серце, чотириногим станеш. 6. Що не слово – то золото! 7. Тож Ярина спересердя вліпила таке паскудне слівце.*

Твори М. Стельмаха демонструють синонімічне багатство мови: *метелиця, хуртовина, хурделиця, завійниця, завія, завірюха, заметіль, сніговійниця, сніговиця, сніговій, хуртеча, хуртовина*; містять приклади застарілої лексики: *райком, секретар Центрального Комітету, райнаросвіта, разовка, чорнильниця, гімнастерка, гармаші, чумацькі мажі, гвинтівка, робітфак, машталір.*

Під час вивчення фразеології важливо добирати оригінальні, самобутні й багатофункційні приклади, такі, що є новими й цікавими для учнів, а саме:

Замісили мак із перцем. Дурневі язык на припоні не втримаєш. Буде толк, як безтолоч не розведеться. Із сонця решета не зробиш. Потрібний, як місяць у небі. Мій батько горів, а хтось руки погрів. Приносить додому дзвони в ногах. Час викошує не тільки погане, а й добре. Підставив Бог свою бороду, то чіпляйся за неї. Вилузуватися зі шкіри. Не так склалось, як гадалось. Навіть і з квасу виростає окраса. Чим так говорити про святе, краще зжувати язык. Добре, коли біля людини покручує хвостом гумор. За мудрість соняху зрізали голову. Ужє й виріс, та розуму не виніс. Який розум, такі й слова. У чужі криниці легше заглядати, аніж свою викопати. Не ти коріння носиш, а коріння тебе. Кожен має свій покіс – один у руках, а другий – у душі. Чи це насмішка на язиці, чи недорід у голові. Де є такі граблі, щоб од себе гребли. Як не їла душа часнику, то й тхнути не буде. Ніхто не знає, чиє буде завтра. Не хоче півень на чуже весілля, та несуть. Не в тім діло, що кобила сива, а в тім, що не везе. Вітряк має чотири крила, а людина тільки два, і то не кожна. Нехай гнеться лоза, а ти, дубе, кріпись. Хто варить лихо, той їстиме біду. Безкрилий не народить крилатого. Хто лежить, той не впаде.

Попри інновації, у методиці не втрачає актуальності проблема збагачення активного словника учнів питомими українськими словами: *авжеж, бахматий, безталання, бентежити, бентежний, благати, бовваніти, бриніти, веремія, виквилювати, відлунювати, втішати, гомоніти, дебелий, діброва, дотепний, жахнутися, жебоніти, журливий, зачайтися, збагнути, збиткуватися, зціпити, кремезний, кумедно, куняти, ластовиння, літувати, метушитися, мерцій, набакирений, непокоїтися, несамовитий, нишпорити, нуртувати, оберемок, одвірок, отетеріти, отороніти, охлянути, очікувати, ошелешити, приголомиувати, принаджувати, сахатися, скорбота, скрадатися, скуйовджений, спаленіти, спасувати, спекатися, споважніти, сполохати, стугоніти, сум'яття, узліся,*

шумовиння, хизуватися, чвари, шулитися, щеміти, ятритися, врозтіч, блакитнаво, відтоді, всерйоз, гамірно, звідусіль, крадькома, мерцій, мішма, млосно, навзгинці, навкулачки, навстіж, навипиньки, наосліп, неодмінно, поквапливо, спересердя, статечно, чимдуж, неодмінно, очевидячки, удосвіта, душа в душу, ліворуч та ін.

Є теми, недостатньо різноманітно ілюстровані в підручниках і посібниках. Цей недолік легко подолати, уважно читаючи твори письменника. Йдеться про кличний відмінок і порівняльний зворот:

Кличний відмінок : хлопче, нерозумнице, Яринко, небораче, Богдане, синку, дідусю, дубе, коню, Володимире, козаче, подоляночко, Максиме, жайворонку, Броніславо Михайлівно, Іване Васильовичу, Іваночку, тіточко, Остапе, дзвонарю, Василю, людоньки, красунечко, вродливице, Северине, Тоню, Антоне, пане Пасикевичу, тату, нахабо, Сергію, дитино, Стецьку, дівчинко, панове, молодче, доленько, дзвоне, діду Корнію, господинько, іроде, розумнику, лелеко, Данилку, Ганнусю, жінко, дівко, доле, лебідко, Василю, Левку, ясочко, серденьтко, тітко Ганю та ін.

Порівняльний зворот: дівчина, як вечірня зоря; дівчина, як весняна година; став, мов куц туману; обсіли, як гайвороння; натура, як у тура; стукає у сіни, ніби в свою скорботу; лагідна, як літо; сивий дід, мов сон; красується, мов бриль на дитячій голівці; крутиться, як посолений в'юн; червонясті, мов кінський щавель; скощавів, наче лелека весною; місив слова, як тісто на коровай; очищав душу, як чоботи; бджоли, мов крихітки сонця; шершава, мов осінній соняшник; гортати життя, як нецікаву книгу; вії, неначе млинки; запишався, мов турецький біб; думки, наче повінь; роса, мов невиплакані сльози; ошатні в білих свитках хати притихли, немов дівчата перед весільним танцем; тихо, ніби у сні.

Вивчення словосполучень на матеріалі творів письменника дає змогу водночас розвивати уяву, формувати мовний смак і мовне чуття, відчувати естетичну насолоду: *самотній вітряк, попеляста блакить, джмелиний смуток, мрійні очі, ліщиновий пилок, підволохачені ранки, пташині крила,*

чепурна хатинка, сиві ворітечка, рахманна земля, відсвіт зорі, високе сонце, чудернацьке прізвище, озеречко пшениці, зоряний вечір, передосінній туман, полотно неба, медвяне життя, травний придолонок, розлетисті брови, вечірній оксамит, пахоці лугу, литий колос, коромисло веселки, роїлося зорями, прикриничний журавель, долоні вересня, степовий смуток, симфонії осокорів, парча березняків, крихітне озеречко, квиління сосон, павутиння зморшок, полин пам'яті, гребінь стріхи, липівка меду, шелест слів.

Обшир простих речень, ускладнених однорідними членами, складних речень дає необмежені можливості добору дидактичного матеріалу, сприятливого для розвитку емоційного інтелекту дітей: *1. Цього болю не приколишуть ні тополі біля хати, ні гніздо лелеки на хаті, ні сама хата. 2. Їх не радували ні вишиті в хрещик ялини, ні зодягнені в святкові свитки хати, ні булані дими, ні саме сонце. 3. Одна розумна людина сказала про хліборобів: кров наша – із жита і сонця, тому так і тривожиться вона, коли зобиджають зерно. 4. Далекі світи, і зорі, і місяць, і рухливі поля, і луки з копичками сіна, і дзвіниця підступили до старого. 5. День склав свої білі крила, а вечір підняв чорні й послав на землю сон.*

Навчаючи синтаксису на прикладах речень із творів письменника, привертаємо водночас до комунікативного наміру мовців, актуалізуємо мовленнєві жанри: прощання (*1. Я не винен. Прости... Тобі краще буде. Прости мене... Прости! То Крамів наговорив на тебе, а я повірив*); пораду (*1. Говорить краще у вічі, ніж позаочі. 2. Не мели зайвини. 3. Ви б краще йшли до церкви, аніж галакати про телячі діла. 4. Ти, чоловіче, або водички випий, або збігай на ярмарок!*); засторогу (*1. Хай він продає собі хамсу чи одеколони, а нашу землю не калічить, бо для цього багато розуму не треба. 2. Дивіться ж, ніде не забувайте нашого хліба. 3. Северине, не випробовуймо долю! Біжімо!*); утішання (*1. Що ти, мала! Твоя доля вся попереду! 2. Не треба, мамо, не плачте. Прийшов же. 3. Тримайся, хлопче, ти ж у мене козак!*); докір (*1. Невже ви загубили жаль до зерна? А хоч один рік сіяли ви чи ваш батько в мерзлу землю зерно? 2. Який же з тебе солдат?*);

звинувачення (*Ти не солдат, а мародер, що грабує і державу, й землю!*); формули етикету (*Добрий вечір добрим людям! А по цій мові бувайте здорові! Ходімо ж до хати, ми вас свіженьким стільниковим медом почастуємо. Пробачте, що невчасно прийшов. Бувайте здорові! Щастя вам!*).

Твори письменника містять достатньо матеріалу для реалізації завдань екологічної й здоров'язбережувальної наскрізних ліній: «*А ви чули, що джмелі навіть у приморозки, коли бджоли давно відпочивають, збирають мед? Джмелів треба берегти*», 2. *Діду, а бджоли не загинуть? Ще ж холодно.* 3. *Дівчинка раптом зупинилась перед старим гіллястим дубом. При його корені темніло нерівне присмалене провалля. «Дубе, дубе, хто тобі душу вийв?» – у думках запитав я дерева.*

Навчаючи діалогічного мовлення, пропонуємо теми дискусійного характеру, узяті з творів М. Стельмаха:

1. *Згадались Іванові слова: «Дивись, щоб тебе не згубили м'якість і гордість». Напевне, дуже погано, коли доля вгатить в одне серце таке сусідство.*

2. *По любові можуть женитися або безпросвітні дурні, або великі пани, що проживають на готовизні.*

3. *А де ж узяти емоцій на засушені суфікси і префікси?*

4. *Шлях пісні відомий – він веде до людського серця.*

5. *Коли до людини в одні двері входить старість, то в другі – виходить радість.*

6. *Підозра четвертує віру в людину.*

Твори письменника водночас добре ілюструють етапи розвитку мови, зміну правил написання й уживання слів. Наприклад, у творах із малої літери написано релігійні свята й основні релігійні поняття. Трапляються такі написання, як-от: *стома* піснями (ста піснями), *у сто крат* (у стократ), *ганок* (ганок) та ін. Ця й інші проблеми можуть стати темою учнівського дослідження чи пізнавального проекту.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Сучасна шкільна методика навчання української мови перебуває на стадії оновлення, пошуку. Нерідко цей пошук виводить науковців за межі вітчизняного наукового поля. Взаємний обмін ідеями й набутками – річ корисна. Однак почасти захоплення заморськими ідеями відволікає від своїх надбань, яких у нас сила-силенна: це й глибокі філософські освітні ідеї Г. Сковороди, самобутні методики В. Сухомлинського, С. Чавдарова, О. Біляєва та багатьох інших учених. Пильна увага до творів нашого красного письменства теж себе виправдовує, бо живить ці методики, формує внутрішню мотивацію до вивчення мови й збереження її. Методичне оброблення творів М. Стельмаха може стати цікавим і актуальним дослідницьким проектом, якого чекає українська школа.

Література:

1. Дзюба І. Вимирання Слова / Іван Дзюба / Режим доступу:http://gazeta.dt.ua/CULTURE/vimirannya_slova.html.
2. Реан А.А. Социальная педагогическая психология / А.А. Реан, Я.Л. Коломинский. – СПб : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2008. – 574 с.
3. Стельмах М.П. Твори: У 7-и т. Т. 2. – К.: Дніпро, 1982. – 592 с.
4. Стельмах М.П. Твори: У 7-и т. Т. 3. – К.: Дніпро, 1983. – 672 с.
5. Стельмах М.П. Твори: У 7-и т. Т. 6. – К.: Дніпро, 1983. – 606 с.
6. Стельмах М.П. Твори: У 7-и т. Т. 7. – К.: Дніпро, 1984. – 647 с.

Нина Голуб

ЛИНГВОДИДАКТИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ ПРОИЗВЕДЕНИЙ МИХАИЛА СТЕЛЬМАХА.

Аннотация. Автор статьи рассматривает язык произведений М. Стельмаха под углом лингводидактических возможностей. На примере лексических и синтаксических единиц продемонстрировано способность их

иллюстрировать различные языковые категории и способствовать формированию ключевых и предметной компетентностей.

Ключевые слова: предметная и ключевые компетентности, отношение к языку, язык произведений писателя, творческое воображение, языковое чутье, языковой вкус, обогащение активного словаря.

Nina Holub

LINGUO-DIDACTIC POTENTIAL of MYKHAILO STELMAH'S WORKS

Abstract. The author reviews the language of M. Stelmah's works through the light linguo-didactic opportunities. Using lexical and syntactic units as an example it is shown their ability to illustrate various linguistic phenomena and categories and contribute to the formation of key and subject competences .

Keywords: subject and key competencies, attitude towards language, language of writer's works, creative imagination, sense of language, linguistic taste, enrichment of active vocabulary.